

प्रकरण - पहिले

संशोधन समस्या

प्रकरण पहिले

संशोधन समस्या

१.१ प्रस्तावना

प्रत्येक देशाचे स्वतःचे मानचिन्ह असते - जसे राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्रचिन्ह इत्यादी तसेच संपूर्ण देशासाठी एकाच प्रकारची नाणी, नोटा, वजने, मापे, कायदे, नियम हे ठरलेले असतात. त्याच प्रकारे आपली एक राष्ट्रभाषा आणि संपर्क भाषा आणि केंद्र सरकारच्या संपर्क भाषेची राष्ट्राला अत्यंत आवश्यकता असते.

आपल्या भारतामध्ये राष्ट्रभाषेचे आणि संपर्क भाषेचे स्थान हिन्दी भाषेला दिले गेले आहे. देवनागरी लिपीत लिहीली जाणारी हिन्दी २६ जानेवारी १९५० पासून आपली राष्ट्रभाषा, संपर्क भाषा आणि केंद्र सरकारची राज्यभाषा बनली आहे.

हिन्दीच्या बरोबरीने इंग्रजी पण केंद्रसरकारची राज्यभाषा आहे.

राष्ट्रभाषेचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. प्रत्येक राष्ट्रासाठी एक राष्ट्रभाषा अति आवश्यक आहे. आपला भारत देश एक बहुभाषी देश म्हणून ओळखला जातो. या बहुभाषी देशामध्ये एकमेकांचे विचार समजण्यासाठी एका संपर्क भाषेची खूपच आवश्यकता आहे आणि ती भाषा फक्त हिन्दी भाषाच होऊ शकते.

हिन्दी भाषा राष्ट्रीय एकतेचे तसेच संपर्क भाषेचे कार्य करीत आहे. हिन्दी भाषेचा वापर तसेच महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. केंद्र सरकारच्या

कामकाजात तसेच आपल्या रोजच्या जीवनात हिन्दीचे उपयोग वाढतच आहेत.

१. १. १ राष्ट्रभाषा की परिभाषा

"जिसे किसी देश के अधिकांश व्यक्ति समझ सकें और जो राष्ट्र के विभिन्न भागों के एकीकरण में सक्षम हो, संपूर्ण देश में एकता की वृद्धि हो, तथा सबल रूप से राष्ट्रीय भावना निर्माण हो, प्रादेशिक भेदभाव न बढ़े, केंद्रीय और अंतरप्रादेशिक व्यवहार सुलभता से हो, देश की विभिन्न भाषाओं में प्रायः राष्ट्रभाषा का ही स्थान प्रधान रूप से हो, वही भाषा राष्ट्रभाषा का स्थान ले सकती है ।" ?

हिन्दी भारताची राष्ट्रभाषा आहे आणि हिन्दीच संपूर्ण राष्ट्रतात एकता निर्माण करण्यास समर्थ भाषा आहे. राष्ट्रीय एकतेची आज आपल्या भारताला खूप गरज आहे. भारतामध्ये धर्मांच्या, जातींच्या नावाखाली कलह निर्माण होत आहेत, हत्या होत आहेत, राष्ट्रीय एकता नष्ट होत आहे. जर आपण राष्ट्रीय एकता निर्मितीत असफल राहिलो तर राष्ट्राचे अस्तित्त्व संपेल. हिन्दी शिक्षणाद्वारे राष्ट्रामध्ये एकता, अखंडत्व निर्माण करू शकतो, धार्मिक सामंजस्य निर्माण करू शकतो, धार्मिक सामंजस्य निर्माण करून धार्मिक भेदभाव नष्ट करू शकतो, प्रादेशिक कलह नष्ट करून राष्ट्रीय एकता निर्माण करू शकतो. हिन्दी भाषेला एक संपर्क भाषा, राज्यभाषा

१. नसीमा पठान. "हिन्दी विषय ज्ञान", प्रकाशिका सौ. सुभद्रा देवी अर्जुनराव काळे, प्रथम आवृत्ती, १९८८. पान नंबर २.

मानून मोठ्या प्रमाणावर राष्ट्रीय एकता निर्माण करू शकतो.

१.१.२ हिन्दी भारताचा आत्मा

हिन्दीचा जन्म ह्याच गौरवमयी भारत भूमीवर तिच्या उदरातून झालेला आहे म्हणूनच तिच्यामध्ये भारताचा आत्मा वसतो. हिन्दीच्या वाणीतून संपूर्ण भारत बोलतो, भारतीय संस्कृती बोलते. जयशंकर प्रसादांच्या नाटकातून भारताचा गौरवमयी इतिहास बोलतो. मैथिलीशरण गुप्तजींच्या वाणीतून वाल्मिकी आणि तुलसीदास बोलतात. वृन्दावनलाल वर्मा तथा गुरुदत्तच्या कादंब-यां वाचून कोणीही म्हणेल की हे तर माझ्या प्रिय भारत भूमीचे चित्र आहे.

हिन्दीच्या विविध रचनांमध्ये गंगा, यमुना, ब्रम्हपुत्र, कावेरी, रावी, झेलम, कृष्णा, गोदावरी इत्यादी भारतीय नद्यांचे, हिमालय, विन्ध्य, अरावली, सह्याद्री इत्यादी भारतीय पर्वतांचे तसेच हरिद्वार, काशी, प्रयाग, जगन्नाथपुरी, वदरिका, रामश्वरम्, बद्रीनाथ, केदारनाथ, नाशिक इत्यादी भारतीय तीर्थक्षेत्रांचे बरोबर वर्णन मिळते असे होणे स्वाभाविकच आहे कारण हिन्दी भारत मातेची सुपुत्री आहे.

"हिन्दी"चे कवी की ज्यांचे कंठ कोकीळा, मोर, हंस, चातकाचे वर्णन करता करता सुखत नाहीत कारण ते भारतीय पक्षी आहेत. हिन्दीचे लेखक की जे गुलाब, मौलश्री, चमेली, चंदन इत्यादींच्या सुगंधाचे वर्णन करता करता भावविभोर होतात कारण हे सर्व पुष्प भारतभूमीच्या मातीतून उत्पन्न झाले आहेत.

भारताची राष्ट्रभाषा तीच बनू शकते की जिच्यातून भारताचा आत्मा बोलतो. जे भारतीयतेचे प्रतीक असेल, जिच्या एक-एक शब्दात भारत मातेच्या प्रति अतूट श्रद्धा असेल.

१.१.३ हिन्दी भाषेला विरोध

हिन्दी भाषेचे महत्त्व विचारात घेता राष्ट्रभाषेच्या स्मात तिचा स्वीकार पूर्णरूपाने व्हावयास हवा होता. इंग्रजी भाषेच्या गुणाणात पुष्कळ लोक राहिले परिणामतः त्यांनी हिन्दीची खूपच निंदा केली. त्यांच्या मतानुसार हिन्दी ही दरिद्री भाषा आहे, तिच्यात नाना भाव, विचार करण्याची क्षमता नाही, ती श्रेष्ठ भाषा नाही. हिन्दी भाषेपेक्षा समृद्ध साहित्य संस्कृत मध्ये आहे. हिन्दीद्वारा राष्ट्रीय एकात्मता वाढू शकणार नाही. हिन्दी शिवाय आणखी दुस-या भाषा आहेत त्यांना राष्ट्रभाषा मानता येईल.

वास्तविक पाहता हिन्दी दरिद्री भाषा नाही, ती संस्कृत, पाली, प्राकृत भाषेची उत्तराधिकारीणी असून ती समृद्ध भाषा आहे. हिन्दीमध्ये जवळ-जवळ सात लाख शब्द आहेत. हिन्दी पूर्णतः विकसित भाषा आहे. हिन्दीतर प्रान्तांमध्येसुद्धा हिन्दीच्या प्रति आस्था आहे. काहींनी तिच्या लेखन शैलीत दोष दाखविले, काहींनी लिंग वचनामध्ये, काहींनी तिला "बाजारू रूप" दिले तर काहींनी नागरी लिपीचे दोष काढले. अर्थात हिन्दीच्या पुढेही काही समस्या आहेतच पण तरीही हिन्दी भाषा प्रगतीपथावरच आहे. हिन्दीबद्दल विरोधासाठी फक्त विरोध आहे, जो निर्जिव आहे. "इंग्रजी हटवा"चे आंदोलन दोन-चार दिवसाची गोष्ट नाही

ती एक मोठी लढाई आहे. भारतातील अहिन्दी भाषी राज्यात जेथे जेथे इंग्रजीचा वापर होतो, शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी आहे तेथील साधारण जनता मात्र आपल्या भाषांशीच प्रेम करते, इंग्रजीशी नाही. अशाच प्रकारे इंग्रजी हटवा आंदोलन चालूच रहावे, हे आंदोलन एक नवीन दिसा घेऊन येईल आणि पंडित नेहरूजींचे राष्ट्रभाषेचे स्वप्न साकार होईल. त्यांच्या मते - "राष्ट्रभाषा के रूप में हिन्दी देश की एकता में अधिक से अधिक सहायक होगी इस पर तो दो मत हो ही नहीं सकते ।" २

१.१.४ राष्ट्रभाषे शिष्याय स्वतंत्रता अपूर्ण आहे

राष्ट्रभाषेला उचित स्थान न देणे आपल्या मानसिक अनारोग्याचे प्रतीक आहे. जोपर्यन्त हे मानसिक आरोग्य दूर होणार नाही तोपर्यन्त आपल्याला खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य मिळाले असे होणार नाही. या संबंधात गांधीजींनी एक पत्र आपल्या एका ओरिस्ताच्या हिन्दी प्रेमी श्री अनुसुया प्रसाद पाठक यांना उत्तरादाखल लिहिले होते. या पत्राला आजही तितकेच महत्त्व आहे. सन १९४८ मध्ये गांधीजी लिहितात - "तुमको तो मालूम है कि मेरे प्रिय १८ कार्यो में "हिन्दी का प्रचार" भी एक है और मैंने माना है कि बिना राष्ट्रभाषा के भारत की स्वतंत्रता किसी काम की नहीं है, भारत भाषा के सम्बन्ध में गुलाम ज्यों का त्यों रहा है । मेरा मत है - जब तक भारत की राष्ट्रभाषा अंग्रेजी बनी रहेगी, तब तक भारत गुलाम है । स्वाधीनता मिलने के पूर्व ही मेरी कल्पना थी कि राष्ट्रभाषा - ऋ राष्ट्र श्रेष्ठ की सम्पत्ती होगी और उसी में राष्ट्र का कार्य होगा ।" ३

-
२. नसीम पठान. "हिन्दी विषय ज्ञान", प्रकाशन सौ. सुभद्रादेवी अर्जुनराव काळे, प्रथम संस्करण १९८८, पान नं. १०.
 ३. भाई योगेंद्रजीत, "हिन्दी भाषा शिक्षण" प्रकाशन - विनोद पुस्तक मंदिर आगरा, अष्टादश संस्करण १९८७, पान नं. १७८.

"इंग्रजीला दूर करणे" हे गांधीजींचे अपूर्ण कार्य आहे. गांधीजींनी स्वाधीनता प्राप्तानंतर लगेच २१ सप्टेंबर १९४७ मध्ये "हरिजन" या साप्ताहिकात राष्ट्रभाषा संबंधी आपले विचार लिहिले होते - 'मैं कहता हूँ कि एक सांस्कृतिक अपहारक के रूप में अंग्रेजी को भी हमें उसी तरह निकाल फेंकना चाहिए जिस तरह हम ने अंग्रेजी के राजनैतिक शासक को सफलतापूर्वक उखाड़ फेंका" ४

शेवटी राष्ट्रभाषा हिन्दीच्या समर्थकांच्यासाठी काही प्रश्न आहेत ते खालील प्रमाणे -

हिन्दी साठी त्यांनी काय केले आहे ?

का त्यांचे पत्र व्यवहार हिन्दीतून होतात ?

का ते आपली सही हिन्दीतून करतात ?

का त्यांनी आपल्या घराच्या दारावर "नामफलक" हिन्दीतून लावला आहे ?

का ते हिन्दीचे दैनिक साप्ताहिक व मासिक पत्रिका वाचतात ?

जर आपण सर्वजण मिळून आपल्या दिनचर्येच्या कामकाजात राष्ट्रभाषेला स्थान दिले तर हिन्दी अधिक भक्कम मजबूत बनेल यात शंका नाही.

हिन्दी ही राष्ट्रभाषा म्हणून नांदावी यासाठी तिचे अध्यापन वर्गावर्गितून कसे चालते हे अभ्यासाचे असे संशोधकास वाटले.

४. भाई योगेंद्रजीत. "हिन्दी भाषा शिक्षण", प्रकाशन विनोद पुस्तक मन्दीर आगरा, अष्टादश संस्करण १९८७, पान नंबर १७८.

१.२ संशोधनाची गरज

संशोधक गेल्या तीन वर्षांपासून "शिक्षणशास्त्र" महाविद्यालयामध्ये अध्यापनाचे कार्य करीत आहे. अध्यापन करीत असताना त्याला असे जाणवले की, काही विद्यार्थी शिक्षक हिन्दीचे पाठ घेत असताना हिन्दीचे लेखन, वाचन, शब्दोच्चारण वाक्यांचे उच्चार, अशुद्ध स्माने करतात. विद्यार्थी-शिक्षकांमध्ये लेखनदोष व उच्चारण दोष का आढळतो हा प्रश्न सारखा भेडसावत राहतो.

संशोधकाने वरील महाविद्यालयात दोन वर्षे व कनिष्ठ महाविद्यालयातही दोन वर्षे अध्यापनाचे कार्य केले आहे. तेव्हा तेथील पेपर तपासत असताना विद्यार्थ्यांच्या लेखनामध्ये अनेक चुका आढळल्या म्हणून माध्यमिक स्तरापासून त्यांच्यामध्ये काही कमतरता रहात असावी असे वाटत असल्याने संशोधकाला माध्यमिक स्तरावरील हिन्दी अध्यापनाच्या समस्यांचा अभ्यास करावा या गरजेतूनच ही समस्या निर्माण झाली.

भारतामध्ये धर्म, भाषा, जाती, वंश, पंथामध्ये विविधता आढळते. या विविधतेबरोबरच सण-सणावळी, खान-पान, पोषाख आणि प्रकृती मध्ये सुद्धा विविधता आढळते. विविधतेमध्ये एकता निर्माण करणे आणि आम्ही सारे भारतीय एक आहोत ही भावना वाढीस लावण्याचे काम हिन्दीचे आहेच तसेच हिन्दी शिक्षकाचे आहे व विविधतेमध्ये एकता भारतीयत्वाची भावना निर्माण करणे हा हिन्दी अध्यापनाचा एक उद्देश आहे. हिन्दी भारताच्या संस्कृतीची वाहक, प्रचारक बनावी, भारताच्या महान सुपुत्रांच्या कायचि गौरव हिन्दीमधून केला जावा. पंडित नेहरु,

महात्मा गांधीजी, राजाराम मोहन राय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, रवींद्रनाथ टागोर, विवेकानंद, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सुब्रह्मण्यम् भारती इत्यादी नेत्यांच्या कार्याचा परिचय हिन्दीतूनच केला जावा, परिणाम स्वरूप राष्ट्रीयत्वाची भावना विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होईल, भारतीयांमध्ये धर्म, भाषा, जाती, प्रांत, वंश या बाबतीत अत्यंत प्रेम भावना आढळते परंतु भारतीय भावना, देशप्रेम कमी किंवा फक्त प्रसंगावधानानेच आढळते. या भावनेला वाढविण्याचे काम म्हणजे हिन्दी अध्यापनाचा एक उद्देशच आहे.

एका भाषेपेक्षा अधिक भाषांचे ज्ञान होणे आणि मातृभाषेबरोबरच अन्य काही भाषांच्या साहित्यांचा परीचय होणे म्हणजे सांस्कृतिक प्रगतीचे एक लक्षण मानले जाते. हिन्दी भाषा व त्याच्या साहित्याचे ज्ञान होणे सुध्दा व्यक्तीच्या सांस्कृतिक व साहित्यिक प्रगतीचे लक्षण आहे.

हिन्दी भाषेचे चांगले ज्ञान झाल्यास आपण हिन्दी साहित्याच्या प्राचीन व अर्वाचीन साहित्याचे रसास्वादन करू शकतो. प्राचीन कालीन कबीर, रहीम, रसखान, तुलसी, सुरदास, मीरा इत्यादी संतांचे भक्तिरसपूर्ण साहित्य वाचून आपण पुरेपूर साहित्यिक आनंद उपभोगू शकतो. आधुनिक युगीन दिनकर, निराला, महादेवी वर्मा, मैथिलीशरण गुप्त, जयशंकर प्रसाद, प्रेमचंद सुमित्रानंदन पंत इत्यादी साहित्यिकांच्या रचना वाचून आपण आपला साहित्यिक स्तर उंचावू शकतो. साहित्यिक अभ्यासाद्वारे आपले व्यक्तित्व संपन्न व विकसित करू शकतो.

भारतीय संस्कृतीचे परीचय करून देणारे जे नवनवीन ग्रंथ प्रकाशित होत आहेत त्यांचा लाभ आपल्याला हिन्दीद्वाराच होऊ शकतो. कारण हिन्दीमधून हे ग्रंथ प्रकाशित होतात. अशा प्रकारे हिन्दीद्वारा सांस्कृतिक संपन्नता व साहित्यिक लाभ प्राप्त होऊ शकतो.

केन्द्रसरकारच्या कामकाजात इंग्रजीबरोबर हिन्दी भाषेचा सुद्धा वापर होत आहे. आंतरप्रांतीय व्यवहारासाठी सुद्धा हिन्दीचा उपयोग केला जातो. रेल्वे, सैन्य, पोस्ट, बँक, विदेश, दूरध्वनी इत्यादी महत्त्वपूर्ण विभागात चांगली हिन्दी जाणणा-यांना नोक-या मिळू शकतात. हिन्दी अनुवादक, लिपिक, हिन्दी अधिकारी इत्यादी पदावर नियुक्त्या होऊ शकतात. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना हिन्दी पत्र-व्यवहार, लेखन इत्यादीचे चांगले ज्ञान देणे गरजेचे आहे.

भारत हा एक संघराज्य आहे. प्रत्येक राज्यांचे कारभार त्यांच्या राज्यभाषेत चालतात. नेतागण आपल्या राज्यात आपल्या राज्यभाषेचा वापर करतात. परंतु इतर राज्यात अखील भारतीय नेतृत्वासाठी आणि अखिल भारतीय संघटनांच्या कामकाजाच्या सफलोसाठी आणि सुलभतेसाठी हिन्दीतूनच बोलतात / भाषण करतात म्हणून हिन्दी भाषा शुद्ध स्वस्मात विद्यार्थ्यांपर्यन्त पोहोचणे व त्यांच्या गळी उतरविणे आवश्यक आहे.

१.३ संशोधनाचे महत्त्व

माध्यमिक स्तरांवर हिन्दी अध्यापन आणि अध्ययनाची सधस्थिती काय आहे हे या संशोधनाने कळणार आहे. माध्यमिक स्तरावर हिन्दी अध्यापन प्रभावी होण्यासाठी अध्यापकाची शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रता महत्त्वाची आहे म्हणून शाळा प्रमुख व व्यवस्थापक मंडळांना या संशोधनाचा उपयोग हिन्दी शिक्षकांची नेमणूक करताना होईल.

सदरदू संशोधनाचा उपयोग हिन्दी शिक्षकांच्या अध्यापनाच्या समस्या कोणत्या हे जाणून घेण्यासाठी इतर हिन्दीच्या शिक्षकांना होणार आहे. तसेच विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी विषयांच्या समस्या कोणत्या आहेत ? विद्यार्थ्यांना हिन्दी विषयाचे पाठ, कविता, व्याकरण कोणत्या क्रमाने सोपे व अवघड वाटते हे हिन्दी विषयाच्या शिक्षकांना समजणार आहे त्यानुसार हिन्दी अध्यापन इतर कोणत्या पद्धती वापरून सोपे करून शिकविता येईल ? याचा विचार हिन्दी शिक्षकांना या संशोधनामुळे करता येईल तसेच विद्यार्थ्यांना हिन्दी भाषा कशी वाटते हे समजण्यासही मदत होईल.

हिन्दी अध्यापन व अध्ययनासाठी शाळेमध्ये ग्रंथालयाची आवश्यकता असते. शहरातील माध्यमिक शाळांमध्ये ग्रंथालय उपलब्ध आहे का हे समजण्यास मदत होईल तसेच शाळेमध्ये शैक्षणिक साहित्याची स्थिती कशी आहे हे जाणून घेण्यासाठी या संशोधनाची शिक्षकांना मदत होईल.

सोलापूर शहरातील माध्यमिक शिक्षकांबरोबरच अशी परिस्थिती असलेल्या इतर शहरातील व ग्रामीण भागातील शिक्षकांनाही या संशोधनाव्दारे हिन्दी अध्ययन व अध्यापनाची सद्यस्थिती काय आहे ? हिन्दी शिक्षकांच्या समस्या कोणत्या ? विद्यार्थ्यांच्या हिन्दी अध्ययनाच्या समस्या कोणत्या ? हे कळणार आहे. त्याचप्रमाणे हिन्दी अभ्यासक्रम तयार करणारे विषयतज्ज्ञ यांनाही अभ्यासक्रम तयार करताना हे संशोधन मार्गदर्शक ठरेल. त्याचबरोबर बी. एड. चे प्रशिक्षणार्थी व त्यांना मार्गदर्शन करणारे मार्गदर्शक यांनाही संशोधनाचा उपयोग होईल. या विषयाचे महत्त्व लक्षात घेऊन संशोधकाने संशोधनासाठी पुढीलप्रमाणे समस्या निवडली.

१.४ संशोधन शीर्षक

"सोलापूर शहरातील माध्यमिक स्तरावरील हिन्दी अध्यापनाच्या समस्यांचा अभ्यास करणे."

"A STUDY OF PROBLEMS OF HINDI TEACHING IN SECONDARY SCHOOL OF SOLAPUR CITY."

१.५ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

संशोधकाने संशोधन करण्यापूर्वी पुढील उद्दिष्ट्ये निश्चित केलेली होती.

- क] शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रतेचा हिन्दीच्या अध्यापनावर होणा-या परिणामाचा अभ्यास करणे.
- ख] शिक्षकांच्या मातृभाषेचा हिन्दी अध्यापनावर होणारा परिणाम पाहणे.
- ग] हिन्दी अध्यापनाचे नियोजन व मूल्यमापन या संबंधित अभ्यास करणे.
- घ] विद्यार्थी व पालक यांच्या हिन्दी विषयाच्या संदर्भात येणा-या अडचणींचा अभ्यास करणे.
- च] माध्यमिक स्तरावरील हिन्दी अध्यापनाच्या अन्य समस्यांचा अभ्यास करणे.

१.६ महत्त्वाच्या शब्दांच्या व्याख्या

सोलापूर शहर

सोलापूर महानगरपालिकेच्या सरहद्दीत असणारा शहराचा भाग.

माध्यमिक स्तर

इयत्ता नववी व दहावी पर्यन्तचे शिक्षण ज्या स्तरावर दिले जाते तो स्तर म्हणजे माध्यमिक स्तर होय.

१.७ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

व्याप्ती

या संशोधनामध्ये सोलापूर शहरातील मराठी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळांमध्ये अध्यापन करणा-या हिन्दी शिक्षकांचा विचार करण्यात येणार आहे. हिन्दी शिक्षकांना हिन्दीचे अध्यापन करताना कोणकोणत्या समस्या भेडसावतात याचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता नववी व दहावीच्या वर्गांना अध्यापन करण्यासंबंधात फक्त विचार येथे केलेला आहे.

विद्यार्थ्यांच्या व शिक्षकांच्या मातृभाषेचा हिन्दी अध्ययन अध्यापनावर काय परिणाम होतो याचाच विचार केला आहे, इतर बाबींचा होणारा परिणाम विचारात घेतला जाणार नाही.

मर्यादा

सोलापूर शहरामधील माध्यमिक शाळांपुरतेच हे संशोधन मर्यादित आहे. तसेच माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता नववी व दहावी वर्गातील हिन्दी विषयापुरतेच हे संशोधन अ मर्यादित आहे. मराठी माध्यमिक शाळां व्यतिरिक्त इतर शाळांचा यात समावेश करण्यात येणार नाही. मातृभाषेशिवाय इतर घटकांचा काय परिणाम होतो याचा विचार येथे केलेला नाही.